

BŪTI EUROPOJE: TEOFILĖS KONSTANCIJOS RADVILAITĖS-MORAVSKOS 1773–1774 M. KELIONIŲ PĖDSAKAIS

Jolita Sarcevičienė

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

sarcevijolita@gmail.com

Straipsnyje analizuojamas Teofilės Konstancijos Radvilaitės-Moravskos 1773–1774 m. kelionės po Europą dienoraštis. Pristatomas kelionės maršrutas, urbanistinėse erdvėse aplankyti objektai: sakraliniai ir pasaulietiniai architektūros paminklai, valdovų ir didikų rezidencijos, gamtos objektų kolekcijos, įdomybių kabinetai, militaristiniai ir pramoniniai statiniai. Didesnis dėmesys skiriamas komunikaciniam kelionės aspektui – Moravskos požiūriui į keliaujant pažintas Vakarų Europos tautas (šveicarus, vokiečius, prancūzus, italus) bei keliautojos aprašytiems natūraliems kraštovaizdžiams.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: Teofilė Konstancija Radvilaitė-Moravska, kelionės dienoraštis, komunikacija, urbanistinis kraštovaizdis, XVIII a., Apšvieta.

*Tik tingūs, plebėjiški protai lieka namie prikaustyti prie žemės;
iškilus yra tas, kuris seka dangų ir mėgaujasi judėjimu.*

Justas Lipsijus

Keliauti tapo madinga jau ankstyvaisiais Naujaisiais laikais, kai didžiųjų geografinių atradimų dėka smarkiai prasiplėtė geografinis horizontas. Nepaisant pasigirstančios kritikos, išsakomos iš „užsienių“ atsigabentų naujovių, manierų, madų atžvilgiu, kelionės laikytos iš esmės pozityvia, priimtina ir pagirtina veikla. Vis dėlto reikia pastebėti, kad iki pat XVIII a. vidurio į pirmąjį planą buvo keliami praktiniai bei edukaciniai

kelionės aspektai – galimybė įgytas žinias ir patirtį, dvaruose, universitetuose, pramonės objektuose užmegzta pažintis pritaikyti grįžus į tėvynę: asmeninėje karjeroje, viešajame gyvenime ar valstybės labui.

Be kitų naudingų dalykų, kelionė, amžininkų nuomone, turėjo rasti savo vietą ir raštu išdėstyta pasakojime. Tai paminėjo rekomendacijose keliautojams Joachimas Benediktas Chmielowski:

nedera pravažiuoti per provincijas, miestus apžiūrint tik statinius ir kryžius arba bokštų vėjarodes; reikia ištyrinėti iš esmės, iki smulkmenų, pasižymint *omnia visa, audita, facta*, kadangi atmintis, kaskart turėdama *novas species*, pamiršta ankstesnius.¹

Teofilė Konstancija Radvilaitė-Moravska (1738–1818), kurios 1773–1774 m. kelionės po Europą užrašai bus analizuojami šiame straipsnyje, savo užrašų tikslus aiškiai suformulavo pirmosiose eilutėse:

Kuomet padėtis gimtineje, o dar labiau – meilė užsienyje gyvenantiems broliams paskatino mane kelionei, noriai jon išsiruošiau, nes galėjau pralinksinti akis reginiais, kuriuos teikia svetimi kraštai. O drauge ir siela ras naudos apmąstydamą ir pažiūrinėdama, mat tiek gamtos galia, tiek Kūrėjo malonė davė tokią gausybę dovanų <...> Savo kelionę aprašau išsamiai, kad pati ją prisiminčiau, suteikčiau malonumo geriems bičiuliams, o labiausiai – kad jūs, mano mylimieji vaikai, atėjus pažinimo metui, šiame menkame darbelyje rastumėte nors kiek žinių, kad [šio aprašymo] paskatinti, jei aplinkybės leis pakeliauti po pasaulį, išmoktumėte dorų dalykų, vengtumėte blogų papročių, sektumėte darbščiaja bite, kuri iš nedailių augalėlių surenka saldų medų [31].²

Autorė akcentavo du svarbius aspektus: asmeninę poreikį tvirčiau įsiminti kelionės patirtis ir suteikti naudos vaikams bei malonumo artimiausiems aplinkos bičiuliams.

- 1 Joachim Benedykt Chmielowski, *Nowe Ateny albo akademie wszelkiey sciencyi pełna na różne tytuły, jak na classes podzielona, mądrym dla memoriału, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melancholikom dla rozrywki erygowana*, t. II, Lwów, 1746, p. 5.
- 2 Teofila Konstancja z Radziwiłłów Moravska, *Diariusz podróży europejskiej w latach 1773–1774*, wstęp i oprac. B. Rok, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2002. Rengiant straipsnį buvo naudojama šia publikacija, todėl toliau tekste cituojant laužtiniuose skliaustuose pateikiamas tik puslapis.

Kelionė ilgus šimtmečius buvo savotiškas išbandymas: fizinių jėgų ir valios, įsitikinimų ir būdo tvirtumo iš vienos pusės bei mąstymo atvirumo iš kitos. Patirti išgyvenimai, nauji įspūdžiai keliautojus skatino refleksijai. Šiandien kelionių užrašai, dienoraščiai ir atsiminimai, neretai jungiantys literatūrinio kūrinio, geografinės literatūros ir istorinio dokumento elementus, laikomi vertingu šaltiniu, atskleidžiančiu įvairius aspektus: asmeninę autoriaus pasaulėžiūrą, auklėjimo modelius, keliavimo kasdienybės istoriją ir t. t. Remdamiesi šiais šaltiniais tyrinėtojai nagrinėja „svetimo“ ir „svetimumo“ sampratas, tautinių stereotipų formavimąsi, komunikacinius modelius – temas, glaudžiai susijusias su istorine geografija, sociologija, antropologija ir pan. O užrašuose aptinkami meno ir mokslo, civilizacijos ir gamtos suvokimai *de facto* yra to paties pobūdžio percepcijos fragmentai. Kelionių aprašymai domina tyrėjus dėl individualios ir socialinės saviemonės atspindžių. Visa tai susilieja į bendrą praeities visuomenės mentaliteto rekonstrukciją. Aptariamojo laikotarpio keliautojo matymo taškas, pasireiškiantis jo pasakojimuose, kurie yra keliaujant „patirto“ pasaulio aprašymas, yra baroko ir Apšvietos epochų sandūros mentaliteto apraiška³.

Be to, keliautojai, kurie „pasivargino“ užfiksuoti savo mintis apie aplankytus kraštus, yra itin įdomi grupė – tyrinėtojų nuomone, tai veikiausiai buvo atviresni pasauliui žmonės nei jų amžininkai iš tos pačios socialinės aplinkos. Tačiau neverta tikėtis, kad net ir jie į kelionę nebūtų „pasiėmę“ savo įsitikinimų, viso kultūrinio palikimo – daugelis kelionėse ieškojo veikiau turimų žinių į(pa)tvirtinimo nei iššūkių ir naujų potyrių⁴. Todėl gausiai rašomi kelionių dienoraščiai šiandien domina tyrėjus ir kaip egodokumentai – svarbūs asmeninio patyrimo šaltiniai, leidę užfiksuoti

- 3 Adam Kucharski, *Theatrum peregrinandi. Poznawcze aspekty staropolskich podróży w epoce późnego baroku*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2013, p. 16–17.
- 4 Antoni Mączak, *Odkrywanie Europy. Podróże w czasach renesansu i baroku*, Gdańsk: Novus Orbis, 1998, p. 5.

ne tik faktus, bet ir subjektyvius individualius išgyvenimus bei išpūdžius. Kadangi buvo skaitomi šeimos narių ir artimų draugų, turėjo būti parašyti kalba ir panaudojant sąvokas, suprantamas ir priimtinas potencialiems suvokėjams. Todėl netgi užsienio kelionės, leidusios pažinti naujus dalykus, aprašymas neišvengiamai reikalavo naudotis konvencionalizuotais bajoriškosios kultūros vaizdiniais ir rašančiajam uždėdavo komunikacinio pobūdžio apribojimus, būtinus suvokiamo pasakojimo perteikimui⁵.

Kelionių užrašai Europoje jau nuo XVI a. buvo populiarius rankraštines knygos tipas, vėliau tapęs ne mažiau populiaria spaustuvių produkcija – itinerariu. Čia buvo spausdinami šimtais. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (toliau – LDK), arba Abiejų Tautų Respublikoje (toliau – ATR) šio tipo leidinių negausu, kadangi šiuose kraštuose populiarnesnis buvo rankraštines knygos, saugomos tarp šeimos rankraščių arba vienuolynų bibliotekose ir archyvuose. Aptariamojo laikotarpio visuomenės sąmonėje buvo įsigalėjusi nuostata, jog kelionių užrašai buvo skirti asmeniniam arba siauro rato asmenų naudojimui. Pranciškus Ksaveras Bogušas apie 1777–1778 m. kelionės po Europą užrašų adresatą rašė:

rašysiu ne spaustuvei, o savo malonumui ir išlaikymui atmintyje tų dalykų, kurie man atrodo šito verti <...>, o drauge – dėl niekada svetimuose kraštuose nebuvousių bičiulių smalsumo.⁶

Pasak tyrinėtojų, šie kūriniai nebuvo publikuojami dėl giliai įsišaknijusio požiūrio, kokio pobūdžio literatūrinė kūryba nusipelno būti spausdinama, kokio – ne. Kelionių aprašymai, savo pirmine forma nelaikyti

literatūra, buvo priskiriami „nespausdintiniams“ kūriniams. Prieš patenkant į spaustuvę tokio pobūdžio darbams pirmiausia reikėjo suteikti deramą formą – poemos, laiško ar vadovo po svetimus kraštus. Tačiau tai nerodo menko domėjimosi kelionių tematika, o tik atskleidžia aptariamojo laikotarpio mentalitetą ir kultūrinius ATR savitumus⁷.

Kaip ir kiti XVI–XVIII a. keliautojai, Moravska daugiausia žvalgėsi po miestus apžiūrinėdama jų pasaulietinius ir sakralinius objektus, antikinį paveldą, meno kūrinius, parkus, valdovų rezidencijas. Ko ieškojo autorė įvairiuose Europos kraštuose, kuo žavėjosi ir kuo piktinosi, kaip vertino kasdien „patiriamą“ Europą ir kokia Europa skleidėsi jos akyse?

Moravskos kelionės užrašų publikatorius lenkų istorikas Bogdanas Rokas teigė, jog:

Moravskos kelionės aprašymas yra gana tipiškas XVIII a. raštijos pavyzdys. Daugelis jo fragmentų, atskleidžiančių autorės požiūrį į lankytas vietas, yra literatūrinis tekstas, kuriame galima rasti ir neblogų metaforų, subtilių apibūdinimų reiškiant susižavėjimą kraštovaizdžiu ar meno kūriniams.⁸

Tai vienas iš negausių iš LDK kilusių XVIII a. moterų keliautojų kūrinių: moterys šiame amžiuje pradeda daugiau keliauti ne tik dėl požiūrio emancipacijos, bet ir dėl pasikeitusių kelionės sąlygų bei sumažėjusių nepatogumų⁹. Drauge Moravskos kelionė aptariamojo

5 Adam Kucharski, *op. cit.*, p. 69.

6 Franciszek Ksawery Bohusz, *Dyaryusz podróży wielmożnego Imć Xiędza... pralata katedry wileńskiej do krajów zagranicznych z konnotacją osobliwości tam postrzeżonych i ogólnemi niektżremi obserwacyjami zaczęty w roku 1777 dnia 31 Julij w Warszawie...*, Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 17–30, l. 3–4.

7 Hanna Dziechcińska, „Podróż’ w druku i rękopisach“, in: *Stary polska kultura rękopisu*, red. H. Dziechcińska, Warszawa: Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, 1990, p. 113–122. Daugiau apie rankraštinių kelionių aprašymų cirkuliavimą šeimos, giminės ir artimiausių kaimynų rate žr. Małgorzata Ewa Kowalczyk, *Obraz Włoch w polskim piśmiennictwie geograficznym i podróżniczym osiemnastego wieku*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2005, p. 76–77.

8 Bogdan Rok, „Obraz Europy Zachodniej w świetle relacji podróżniczej Teofili z Radziwiłłów Morawskiej z lat 1773–1774“, in: *Między zachodem a wschodem. Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej*, red. J. Staszewski i inn., t. 1, Toruń, 2002, p. 232.

9 Antoni Mączak, *Odkrywanie Europy*, p. 34.

laikotarpio kontekste yra ypatinga, nes nei sugaištas laikas, nei išleisti pinigai pagal to meto sampratą nedavė jokios apčiuopiamos naudos nei pačiai keliautojai, nei jos šeimai. Žinoma, XVII a. galiojusios nuostatos, kad kelionėje svarbu pagilinti tėvynėje gautą išsilavinimą, o kultūrinis „turizmas“ yra tik laiko ir pinigų švaistymas, jau buvo gerokai pasikeitusios, tačiau kelionėms į užsienį ir toliau galiojo pakankamai pragmatiškos priežastys¹⁰.

Ilgalaikių užsienio išvykų dokumentacijos problemos lėmė, kad daugeliu atvejų tai yra „balta dėmė“ keliautojo biografijoje ir neretai netgi išvykimo–grįžimo į tėvynę datas galima nustatyti tik pagal kitus šaltinius¹¹. Tuo tarpu Moravskos užrašų dėka apie jos patirtis užsienyje žinome tiek, kiek nežinome apie visą jos gyvenimą nei iki, nei po kelionės. Teofilė Konstancija buvo LDK didžiojo etmono ir Vilniaus vaivados Mykolo Kazimiero Radvilos *Žuvelės* (1702–1762) bei artistiškosios Pranciškos Uršulės Višnioveckytės (1705–1753) duktė, ekscentriškojo Vilniaus vaivados Karolio Stanislovo Radvilos *Pone Mielasis* (1734–1790) sesuo. Sprendžiant iš atskirų biografijos faktų, kuriuos laiškuose, dienoraščiuose fiksavo amžininkai, kunigaikštystė buvo pakankamai savarankiška ir stipraus būdo asmenybė. Atstūmusi ne vieną tinkamą pretendentą į jos ranką ir širdį, ištekėjo už šešeriais metais jaunesnio ir socialine padėtimi žemesnio (buvo Radvilų karinio dalinio kornetas) Ignoto Felikso Moravskio (1744–1790). Situoktiniai susilaukė trijų vaikų: Duklanos (g. 1765), Kotrynos Skolastikos (g. 1766) bei Karolio (g. 1767), kuriems ir buvo skirta aukščiau cituota kelionių užrašų dedikacija.

Straipsnyje analizuojama kelionė po Europą susijusi su Moravskos broliu Karoliu Stanislovu. Pastarasis dėl ATR susiklosčiusių politinių aplinkybių aptariamam metu gyveno Vakarų Europoje ir rengėsi vykti į Turkiją ieškoti paramos kaimynų vis stipriau spaudžiamai tėvynei. Istoriografijoje nusistovėjusi nuomonė, kad Teofilė vyko pas brolių kaip „ryšininė“, gabeno jam

korrespondenciją, vėliau, jau kelionės metu, jo pavedimu susitiko su kai kuriais politikais. Pati ji apie šį savo kelionės aspektą nerašo, išskyrus epizodą apie audienciją pas popiežių Klemensą XIV, kur Šventasis Tėvas:

palankiai kalbėjo apie kunigaikščio mano brolio [kelionę] pas turkus, patardamas, kaip elgtis. Pirmiausia paprašiau, kad palaimintų mūsų šalį, vertą permainų po tiek daug nelaimių. Priėmė tai palankiai ir įvykdė [194].

Kelionių aprašymai visais amžiais įgaudavo pačias įvairiausias formas ir išpūdžių užrašymo būdus. Be epistolografinių pasakojimų, įvairių formų dienoraščių, atsiminimų, kelionės vadovų ir netgi kelioninių poemų¹², praktiškesni keliautojai paliko mums užrašų knygeles, lankytų vietovių, kelionėn pasiimtų daiktų, kelionės išlaidų sąrašus, štambuchus ir dar kitokio pobūdžio užrašus, vienaip ar kitaip atskleidžiančius jų kelionėse praleistą laiką¹³. Daugeliu atvejų galutinis kelionių užrašų ir dienoraščių variantas gimdavo praėjus kuriam laikui nuo kelionės, paprastai keliautojui grįžus į tėvynę ir susisteminus, sutvarkius, papildžius juodraštinį kelionės metu paskubomis rašytą variantą. Taip elgėsi iš LDK į Europą vykę Pranciškus Ksaveras Bogušas ir Juvenalis Charkevičius. Bogušas nurodė perrašyti juodraštinį variantą ir, kaip pats rašo, visus užrašus:

padalinau į tomelius, kur kiekviename sudėjau savo pastebėjimus apie vis kitą kraštą, išmesdamas datas ir smulkias vietas, kuriose nebuvo nieko įdomaus, išskyrus atstumus nuo vieno iki kito pašto karietos [postovio].¹⁴

10 Adam Kucharski, *Theatrum peregrinandi*, p. 112–115.

11 *Ibid.*, p. 54.

12 Alojzy Sajkowski, *Nad staropolskimi pamiętnikami*, Poznań: UAM, 1964, p. 86–115.

13 Aleksandra Iwanowska, „Polskie rękopiśmienne relacje podróznice z epoki saskiej“, in: *Staropolska kultura rękopisu*, red. H. Dziechcińska, Warszawa: Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, 1990, p. 124.

14 Franciszek Ksawery Bohusz, *Dyaryusz podróży wielmożnego Imć Xiędza...*, l. 4–5.

O J. Charkevičius mini, jog rengdamas spaudai galutinį užrašų variantą naudojęsis „kelionės metu rašytais rankraščiais“¹⁵. Moravska kelionės metu taip pat fiksavo savo įspūdžius – pasakodama apie Paryžių mini „kalendorėliuose“ žymėtą informaciją [75].

Teofilės Konstancijos kelionės užrašai prasideda 1773 m. gegužės 15 d. išvykimu iš Vilniaus, o baigiasi 1774 m. liepos 4 d., atvykus į Vieną. Sprendžiant iš to, kad pasakojimas nutrūksta įpusėjus aprašymui apie Vienoje aplankytas įžymybes, VU bibliotekoje saugomas rankraštis nebaigtas, o kodėl taip atsitiko ir ar kur nors galima tikėtis rasti kelionės metu rašytus „kalendorėlius“ – ligi šiol nežinoma. Su nedidele palyda pradėjusi kelionę Vilniuje, Moravska per Virbalį, Karaliaučių, Elbingą, Malborką pasiekė Gdanską. Čia pasimatė su vyru ir toliau keliavo pašto karieta. Per Berlyną, Potsdamą, kitus Saksonijos miestus pasiekė Strasbūrą, kur susitiko su broliu, su juo pakeliavo po Vokietijos ir Šveicarijos žemes. Ciuriche, taupydama pinigus, nusisamdė vežėją ir karietą, ir su tais pačiais kelionės bendrininkais porai mėnesių išvyko į Paryžių, kur planavo patobulinti kalbą, pasimokyti šokių, tapybos, kitų dalykų, susipažinti su vietos įžymybėmis. Tad Moravska kelionėje turėjo tiek lavinimosi, tiek pažintinių tikslų. Iš esmės įvairių to meto požiūriu reikšmingų objektų apžiūrinėjimas buvo neatsiejamas kiekvienos kelionės elementas, bet kai kada (ypač nuo XVIII a. antros pusės) toks lankymas, kurio tėkmė ir ilgumas buvo smulkiai išdėstyti aprašymuose, tapdavo svarbiausiu kelionės tikslu¹⁶. Šiuolaikinė mokslinė literatūra neretai vartoja terminą „kultūrinis turizmas“, kuris paprastai reiškia tikslingą architektūros objektų, meno kūrinių ir kitų kultūros objektų lankymą¹⁷. Tad jei ilgą laiką manyta, kad norint optimaliai ir tinkamai

15 Juwenalis Charkiewicz, *Dyjariusz podróży hiszpańskiej z Wilna do miasta Walencyi na kapitulę jeneralną Zakonu Mniejszych Braci św. Franciszka, to jest Bernardynów, odprawionej w roku 1768*, oprac. B. Rok, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1998, p. 179.

16 Adam Kucharski, *Theatrum peregrinandi*, p. 12.

17 *Ibid.*, p. 96.

išnaudoti kelionės laiką, neišvengiamas pasirengimas iki iškeliaujant, XVIII a. ima formuotis naujas požiūris – vizitai didžiuosiuose Vakarų Europos miestuose imti laikyti tiesiog patogia proga apžiūrinėjimui¹⁸. Taigi galima teigti, kad kelionės esmė buvo pasaulio pažinimas per jo vizualinį suvokimą, „tinkamų vietų ir dalykų apžiūrėjimą“¹⁹. Reikia pastebėti, kad ir Moravskos užrašuose esama ženklų apie regimiesiems įspūdžiams teikiamą reikšmę:

Paryžiuje praleidau 2 mėnesius. Vietinėms įdomybės apžiūrėti tokio laiko nedaug, o deramai pažinti – per mažai. Mat skyriaus jį ne vien tik akių lepiniimui [išretinta mano – J. S.], bet ir valandomis mokiausi prancūzų kalbos, šokio ir piešimo bei kitų užsiėmimų [75].

Per Reimsą vėl grįžusi į Strasbūrą, Moravska, jau brolio palydoje, leidosi į „Venecijos kelionę“. Kirta Prancūziją, ilgiau apsistodami Lione, Mont Cenis perėjoje įveikė Alpes ir per Turiną, Padują, Milaną, Parmą, Modeną, Boloniją, Ferarą pasiekė Veneciją. Kadangi brolis Venecijoje užtruko, Teofilė Konstancija su senąja savo kompanija, dažniausiai keliaudama pašto karietomis, nuvyko į Florenciją, pasiekė Romą (čia užtruko dvi savaites, o grįždama dėl audiencijos pas popiežių – dar savaitę) ir Neapolį. Galiausiai per Asyžių, Loretą, Riminį vėl grįžo į Veneciją. Čia atsisveikino su broliu, keliančiu bures į Turkiją. Rašo norėjusi lydėti brolių ir toliau, tačiau vyro ir vaikų ilgesys, pareiga šeimai buvo stipresni:

galbūt būčiau ir pasiryžusi bendrai kelionei, tačiau meilė nugalėjo – šaukė ten, kur kraujas ir aistra, ne nutraukiami ryšiai bei prisirišimas. Neapdairų elgesį, kuriam mane paskatino aplinkybės, nugalėjo

18 *Ibid.*, p. 97.

19 „Instrukcja synom moim do cudzych krajów ode mnie wyprawionym, Teodorowi i Franciszkowi Lubomirskim, Stanisław Herakliusz Lubomirski“, in: *Wybór pism*, oprac. R. Pollak, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1953, p. 277.

kitas pašaukimas: į Lenkiją skubėti kvietė ir šventi santuokos saitai, ir palikuonyse tekantis mano kraujas. Nors vaivada kunigaikštis išties norėjo mane imti drauge, minėtos priežastys jį įtikino [214].

Paskutinis aprašytas kelionės etapas – per Tridentą, Tirolio žemes, Insbruką, Zalcburgą, Lincą pasiekta Viena.

Laikas tarp išvykimo ir atvykimo susijęs su nuolatine dinamika, tai nuolatinis susitikimas su tuo, kas „nauja“, „nežinoma“, „nepažįstama“²⁰. Iškeliaivimas, namų – saugios, įprastinės aplinkos – palikimas / atsisakymas – tai pirmasis beveik kiekvieno kelionės aprašymo elementas, kuriam atitinkamai rengiamasi siekiant išvengti pavojų, netikėtumų ir nepatogumų, galinčių pakreipti jo likimą netikėta kryptimi. Todėl stengtasi su(si)kurti instrukcijas, kelionę paverčiančias tinkamai suplanuota ir saugesne. Saugumą pirmiausia buvo stengiamasi užsitikrinti kreipiantis į dangiškus globėjus: jėzuitas Janas Drewsas 1701 m. netgi išleido knygelę *Dystrakcje podróźnych poboźne, uczone dla poboźnych y ciekawych peregrynantów*, kurioje patalpino meditacijas ir maldeles, kelionės metu turėjusias saugoti nuo visokių pavojų bei „tamsiųjų jėgų“ išpuolių²¹. Beveik visi keliautojai prieš išvykdami dalyvaudavo mišiose, stengdavosi neapleisti dvasinio gyvenimo ir kelionės metu – tiek dėkodami už palankiai susiklosčiusią kelionę, tiek kreipdamiesi globos tolesniam keliui. Taip savo kelionę pradėjo ir Moravska:

20 Marian Kaczmarek, „Specyfika peregrynacji wśród staropolskich form pamiętnikarskich XVI w.“, in: *Munera litteraria. Księga ku czci Profesora Romana Pollaka*, pod. red. Z. Szwejkowskiego, Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1962, p.100; Malgorzata Ewa Kowalczyk, *Obraz Włoch*, p. 93.

21 Jan Drews, *Dystrakcje podróźnych poboźne, uczone dla poboźnych y ciekawych peregrynantów...*, Częstochowa, 1751. Išsamias instrukcijas dėl dvasinės globos aprašė ir Joachimas Benediktas Chmielowski darbe *Nowy peregrynant starego świata lustrator, domator wszędobylski...* (J. B. Chmielowski, *Nowe Ateny albo akademia wszelkiey sciencyi pełna na różne tytuły, jak na classes podzielona, mądrym dla memoryału, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melancholikom dla rozrywki erygowana*, t. II, Lwów, 1754, p. 3.)

leisdamiesi į kelionę pirmiausia ieškojome palaiminimo kunigų jėzuitų Šv. Jonų bažnyčioje, nuo mažens būdami įsitikinę, jog norint sėkmingai atlikti net smulkiausias reikalus, reikia pradėti nuo Dievo [31].

Taip elgėsi ir kiti jos tėvynainiai: Jonas Nepomucenas Kosakovskis („rugsėjo 2 dieną, išklausę šv. Mišių ir kreipęsi Dievo palaiminimo, su samdytu vežiku iš Krokuvos išvykome į Opavą“²²) bei Mykolo Butlerio („Išklausę šv. Mišių *pro iter agentibus* [besirengiančiųjų kelionei intencija], prašydami Dievo pagalbos ir Švenčiausios Motinos globos bei gavę palaiminimą kelionei, papietavę <...> iš Karaliaučiaus išvažiavome šeštą valandą šešiais arkliais traukiama karieta“²³). O Teodoras Bilevičius, kelionėn leidęsis iš Seredžiaus, mišių išklausė vos pasiekęs didesnę miestą („laimingai pasiekiau Gardiną, kur pas tėvus bernardinus išklausęs porciunkulų pamaldas *et sumpto Corpore Christi pro viatico* [Kristaus kūną kelionei priėmęs] patraukiau toliau“²⁴). Mišių Moravska bei visa kita kunigaikščio Radvilos palyda išklausė ir Strasbūre, prieš leisdamiesi į kelionę Venecijon [89].

Kitas svarbus pasiruošimo elementas – ne tik materialinio apsirūpinimo klausimas, bet ir tinkama kompanija arba palyda. Ji garantavo tam tikrą kelionės saugumą, rodė keliautojo socialinę padėtį, tad su gausesne palyda keliaujantis asmuo sulaukdavo didesnės pagarbos ir dėmesio kiekvienoje aplankytoje vietovėje. Be to, palyda buvo svarbi gabenant, saugant bagažą, gaminant valgį ir pan. Tačiau, žinoma, susijusi ir su gana ženkliais papildomomis išlaidomis. Kompanionais dažnai buvo pasirenkami artimesni ar

22 Jan Nepomucen Kossakowski, *Pamiętnik... biskupa wileńskiego (1755–1808)*, wyd. J. Weyssenhof, Biblioteka Warszawska, t. 2, 1895, p. 456.

23 *Butlerio kelionės į Italiją ir Vokietiją 1779–1780 metais dienoraštis // Dziennik podróży Butlera do Włoch i Niemiec w latach 1779–1780*, sudarė A. Pacevičius, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013, p. 59.

24 Teodoras Bilevičius, *Kelionės po vokiečių, čekų ir italų žemę dienoraštis*, sud. B. Mikaloniėnė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, p. 47.

tolimesni giminaičiai, bičiuliai, patikimi tarnai. Pasak kelionės užrašų, išvykstančią iš Vilniaus Teofilę Konstanciją lydėjo vyro sesuo Mariana Moravska, praleidusi drauge beveik visą kelionės laiką, Mstislavlio raikytojas Kazimierz Kaszycas, pasirinktas dėl kalbų mokėjimo, Baro konfederatas Antonis Łopuckis, tiksliau neįvardyta Katarzyna Muszynka ir vienas liokajus Vaitiekus:

žmonių su manimi buvo tik tiek, kiek būtina – visi tilpome viename vežime. Išlaidaudama užsienyje nenorėjau sekti pavyzdžiu tų, kurie praturtina svetimus kraštus nustekendami savąsias valdas [32, 60, 133].

Tokį Moravskos apsisprendimą lėmė ne tik jos racionalumas, bet ir riboti finansiniai ištekliai (kuriuos, žinoma, iš dalies kompensavo galimybė bent jau dalį kelio įveikti brolio kompanijoje), kėlę nerimo jau kelionės pradžioje. Laiške (1773 08 19) svainiui rašė:

mano drauge, vietinėms būtiniausioms išlaidoms ir kelionei į Paryžių, kuriai dabar ruošiuosi, <...> dviejų šimtų nepakaks: kunigaikštis jo malonybė liepia keliauti su juo, tačiau pašta [turima galvoje veikiausiai keliavimas pašto karieta, kuria numatė naudoti siantis keliaudama atskirus etapus be brolio – J. S.] turėsiu apmokėti pati. O kunigaikštis dar lankysis Anglijoje ir Šveicarijoje. Mano drauge, paskaičiuok, kokios išlaidos, o kunigaikščiui negalima atsakyti. Gerai žinau, kad tų [pinigų], kuriuos turiu, vos pakaks grįžti – kaipgi iki Lenkijos nusigausiu. Dievas mato, nuo Gdansko iki Starsbūro išleidau tris šimtus nieko nepirkdama. <...> gavęs tuos du šimtus auksinių, kitus du kur nors pasiskolink, o man atsiųsk mažiausiai keturis šimtus. Mano vyras jūsų malonybei grąžins, nes jam rašiau... [234].

Vis dėlto dienoraštis atskleidžia, jog autorė ne visada taupė, o jos palydovų sąrašas neretai išsiplėsdavo: prieš išvykdama iš Strasbūro į Veneciją, Teofilė

Konstancija mini dilyžansu į Lenkiją išsiuntusi daktarą ir juodaodę mergaitę, o Paryžiuje prisipirktus eksponatus būsimajam įdomybių kabinetui – paprastu paštu. Prancūzijoje, matyt, nusišandė ir naują patarnautoją, prancūzų Joaną Damen [89].

Moravska nebuvo nusiteikusi švaistyti laiko veltui, ji norėjo kuo daugiau pamatyti ir buvo apimta lankymo įkarščio. Jau Paryžiuje rašo taupydama laiką vengusi vizitų [79], o pasakodama apie Romą pabrėžia, jog visą buvimo mieste laiką, „išskyrus praleistą besišilsint ir valgant, skyriau nenusakomų įdomybių apžiūrėjimui“ [145] ir apgailėstauja vis dėlto privalėjusi dalį laiko praleisti susitikimuose su žmonėmis, „kuriems negalima buvo atsakyti dėl jų kilmės ir padėties“ [166]. Neapolyje, kur nuvyko be brolio ir, matyt, nesutiko tiek tėvynainių, su kuriais privalėjo kontaktuoti, jau galėjo niekieno nevaržoma apžiūrėti miesto ir jo apylinkių įdomybes: „Neapolyje gerai apsižvalgę ir tai, ką leido laikas, tinkamai apžiūrėję, nepraleidome nė vienos iš svarbiausių įžymybių“ [173].

Tiesa, nepaisant tokių nuostatų, Moravska – bent jau pačioje kelionės pradžioje – nesijautė saugi ir nerimą išsakė laiške (1773 06 12) broliui:

jeigu Jūsų Kunigaikštiskai Malonybei Broleliui Geradariui nebūtų sunku, prašau atvykti į Frankfurtą, esantį prie Maino upės, kad kuo greičiau pamatytčiau Geradarį Brolių ir jo draugijoje vyktčiau į Strasbūrą, nes man, nieko nepažįstančiai, nemokančiai kalbų, sunku pirmą kartą keliauti per svetimus kraštus [233].

Vis dėlto Moravska buvo nusiteikusi patirti savo gyvenimo nuotykių, „godi“ įspūdžių keliautoja. Ir jei pradžioje europietiška realybė atrodė nesaugi, ji sąmoningai stengiasi pasinaudoti visomis galimybėmis ir nugalėti savo baimes. Kai iš Šveicarijos grįžtant į Badeną dėl blogo kelio buvo sumanyta plaukti Reinu, tai pareikalavo nemenkų psichologinių Teofilės pastangų:

nors ne itin plačiu Reinu plaukėme dviem gerai su-tvirtintomis valtimis, neneigsiu, kad smarkiai baimi-nausi. Juolab kad visada bijojau vandens, ypač – verž-lios srovės. Tačiau aplinkinių įtikinėjimai, būtinybė keliauti, ir visų labiausiai – sąmoningas baimės nu-galėjimas palengva išgąstį pakeitė į nusiramimą. Išties netgi ir šiame dalyke reikia gėrėtis prigimties dovanomis. Mus nuo kitų būtybių skiria tai, kad protu apdovanotas žmogus visa reikalinga pasiekia valia [57].

Vis dėlto noras pasijusti saugiai savųjų rate buvo stiprus – susitikusi su broliu ir atvykusi į Strasbūrą, at-sikvėpė lengviau:

Strasbūre labai patogiai apsistojau viename name su broliu kunigaikščiu: mano žmonės gavo kambarius, o aš – visus patogumus. Šiame mieste nuo išvykimo į užsienį gyvenau kuo linksmiausiai, namuose visada turėjome pakankamai svečių – ir saviškių, ir svetimų. Dažnai lankiausi pas kunigaikščius Sapiegas ir – ne-paisant aplinkos ir kalbos – leidau laiką kaip Lenki-joje [51].

Kelionė Naujaisiais laikais buvo ir svarbus komu-nikacijos elementas. Nuo antikos laikų kelionės tapo Europos kultūrinės bendruomenės formavimosi pa-grindu. Didžiausia kelionės vertė – jos pažintine ir lavinamąja prasme – informacijos gavimas ir jos per-nešimas dideliu atstumu. Taip kelionė virsdavo vienu iš mobilaus visuomenės patyrimo būdų, kuris perkel-davo kultūros kontekstus ir vertybes²⁵. Tad keliavimas, namų, pažįstamo krašto, tėvynės sienų peržengimas neišvengiamai sukuria situaciją, kurioje keliautojas susiduria su „svetima“ gamta, civilizacija, o svarbiau-sia – „svetimu“ žmogumi²⁶. Atskirų kultūrų atstovų

identifikacijos procesas yra neatsiejama komunikaci-jos proceso dalis²⁷. Tyrinėtojai, nagrinėjantys keliones praeityje, pastebi, jog yra esminis skirtumas tarp to, kaip kraštovaizdį regi vietiniai ir atvykėliai. Asmuo yra linkęs susitapatinti su kraštovaizdžiu, kuriame gy-vena, ir atskleisti jam būdingus elementus. Keliaujant prieš akis besiveriantys nauji kraštovaizdžiai – natūra-lūs ir urbanistiniai – vertinami ir aprašomi naudojan-tis namuose ir tėvynėje / gimtuose kraštuose įgytais kriterijais. Todėl dažnai kelionių užrašuose sutinka-mas keliautojų noras lyginti remiantis pavyzdžiais iš tėvynės. Visa, kas jiems buvo nauja, nežinoma, kito-niška, lygino, priešindavo ir siedavo su geriau pažįs-tama gimtinės, namų, tėvynės erdve²⁸. Reikia paste-bėti, kad Moravskos dienoraštyje atsiskleidžia tam tikra jos pasaulėžiūros permaina. Kelionės pradžioje autorė jaučia peržengusi savo įprastinę „komforto“ erdvę ir viskas atrodo svetima, neretai – netgi prie-šiška: vos pasiekusi pasienyje su Prūsija esantį Stalu-pėnų miestelį, rašo jį esant „gana tvarkingą, pastatytą svetimšališkai, jame nebekalbama lenkiškai, tik vokiš-kai, tačiau [ta kalba] labai grubi ir prasčiokiška“ [32]. O pakeliui sutiktus žmones apibūdina kaip užsispyru-sius, godžius, tačiau suvargusius [32]. Vėliau jos po-žiūris plečiasi ir keičiasi drauge su besiveriančia Eu-ropa. Karaliaučiuje ji jau įvertina „didingus“ liuteronų maldos namus, nors vis dėlto priduria, jog „dar nepa-baigta statyti katalikiška bažnyčia būsianti gražiausia“ [33]. Atrodo, kad lūžis įvyksta Gdanske: čia ji ne tik sumano rinkti eksponatus ir atidaryti savo įdomybių kabinetą (apie tai plačiau bus kalbama vėliau), bet ir girdama katalikiškų bažnyčių grožį pastebi, jog „di-sidentų“ maldos namai kur kas puikesni [35]. Vėliau

27 Małgorzata Ewa Kowalczyk, *Obraz Włoch*, p. 232.

28 Plg. Aleksandra Iwanowska, „Polskie rękopiśmienne relacje podróżnicze z epoki saskiej“, p. 136–138; Antoni Mączak, „Miary i ludzie w podróży“, in: *Między feudalizmem a kapitalizmem. Studia z dziejów gospodarczych i społecznych. Prace ofiarowane Witoldowi Kuli*, red. R. Czepulis-Rastenis et al., Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1976, p. 359–376; Małgorzata Ewa Kowalczyk, *Obraz Włoch*, p. 225.

25 Adam Kucharski, *Theatrum peregrinandi*, p. 67.

26 Jerzy Wojtowicz, „Problemy komunikacji społecznej we współ-czesnej nauce historycznej (Uwagi na marginesie konferencji tzw. Studienkreis für Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteu-ropa)“, in: *Przegląd humanistyczny*, R. 24, 1980, Nr. 4, p. 151–156.

ji vis rečiau priešina „savas–svetimas“ ir dažniausiai tiesiog fiksuoja skirtumus jų nebevertindama. Berlyne aprašo laidotuves:

pasitaikė stebėti ypatingu būdu atliekamas liuteroniškas laidotuves. Laidotuvių vežimą, kuriame gulėjo palaikai, traukė aštuoni juodomis gūniomis apkloti arkliai. Kiekvieną jų vedė gedulo rūbais vilkintis žmogus su gėlėmis puošta kepure. O [kiti] laidotuvių palydos nariai [vilkėjo] juodais apsiaustais ir eidami poromis rankose nešė citrinas. Jei miršta panelė ar [nevedęs] kavalierius, vietoje citrinų ima rozmariną [40].

O Miunchene aprašė katalikišką procesiją:

didelę, puikią bei pamaldžią. Pastebėjau kai ką skirtingo nuo mūsų papročių: visi dalyvavę kunigai ant galvų turėjo laurų vainikus, o žvakes nešė vaikai, vilkintys tarsi turtingi senųjų laikų romėnai“ [46].

Panašu, kad keliaudama Moravska ima nesąmoningai suvokti realybę matanti kitaip: per Šampanės regioną vykdamą į Paryžių pastebi: „šioje provincijoje daugiausiai stogų dengti išblukusios tarsi murzinos baltos spalvos čerpėmis. Tai neįpratusioms akims [išretinta mano – J. S.] nemalonus reginys“ [66].

Jei apibendrintai apžvelgtume įvairaus pobūdžio rekomendacijas keliaujantiems – nuo rankraštinų didikų instrukcijų vykstantiems studijuoti į Vakarų Europą vaikams iki plataus pobūdžio spausdintų kelionių vadovų, galima būtų išskirti tam tikras trasas, turėjusias žymėti tuometinius kontinento mokslo ir kultūros centrus. Buvo svarbiau, *kur* lankytis, o ne *ka* apžiūrėti. Smulkesnės nuorodos į vertus dėmesio objektus ir vietas (ne tik meno, bet ir pramonės) atsiranda XVII a., o XVIII a. į šį kanoną įtraukiamas ir natūralusis krašto vaizdis – tiesa, amžiaus pradžioje pastarojo pobūdžio rekomendacijos dar yra labai retos, nes reikalavo deramo pasirengimo, mąstymo atvirumo – visa tai atneša

Apšvieta²⁹. Atvykusiems į naują kraštą keliautojams buvo rekomenduojama domėtis jo valdymo būdu, valdovo dvaro gyvenimu, užmegzti naudingų pažinčių. Tad pažintys su miesto valdžia arba krašto valdovais turistų buvo itin pageidaujamos. Tai nesudarė sunkumų, jei pažintis buvo vienpusė. Valdovų rezidencijos buvo atviros visiems, kurie nekėlė sargybos įtarimo ir galėjo palikti deramus arbatpinigius. Todėl daugelio keliautojų užrašuose rasime informaciją ne tik apie rezidencijų apstatymą, bet ir apie pietaujančius valdovus³⁰. Teofilė Konstancija taip pat apžiūrėjo visas įmanomas valdovų ir didikų rezidencijas – Berlyne, Paryžiuje, Neapolyje, jau nekalbant apie Romą ir Veneciją, išsamiai aprašė jas supusius sodus, juose suformuotus vandens telkinius ar fontanus, vardijo esančias skulptūras ir pan. Tiesa, ne visada gebėjo įvertinti naujas architektūros ar landšafto formavimo tendencijas, tačiau prabangą pastebėdavo visada – tai iliustruoja pasivaikščiojimas po Florencijos Bobolos sodą:

pirmiausia mus nuvedė į vadinamuosius Bobolos sodus, išsidėsčiusius amfiteatre, puslankiu. Pakanka fontanų, statulų, kolonų ir maloniausių pasivaikščiojimo takelių. Bet jis nesutvarkytas, daugiau panašus į natūralų. <...> Paskui apžiūrėjome daug salių, kambarių ir kabinetų, vienas labiau už kitą išpuoštų paveikslais, meno kūrinių <...>. Be viso to, labai sužavėjo ir gausios figūros iš aukso, sidabro, kitų metalų, šlifuoti akmens stalai, laikrodžiai, staleliai. Daugelyje pirmojo aukšto kambarių yra raštuoto marmuro grindys. Kai kur grindyse įstatytos grotos – dėl vėsos vasarą, o pirmajame aukšte kai kur netgi teka vanduo [138–139].

Turėjo pastabų net ir valdovų šeimos narių rezidencijoms Berlyne:

karaliaus rūmai mieste dideli, tačiau pilni senovinių daiktų, visi baldai nemadingi, nors labai prabangūs.

29 Adam Kucharski, *Theatrum peregrinandi*, p. 90.

30 Antoni Mączak, *Odkrywanie Europy*, p. 26.

Daugelyje kambarių sidabriniai ne tik veidrodžiai, šoniniai žibintai ir du dideli stalai – muzikos kambaryje sidabru apkalta netgi ištisa galerija. Kiti rūmai, kuriuose gyveno ir mirė dabartinio karaliaus motina Sofija I, vadinami Monbijou.. Šalia jų, Šprė upės pakrante, driekiasi sodas, kuris būtų visai dailus, tačiau yra kiek apleistas“ [40].

O štai Neapolio Castel Nuovo nors nebuvo „dideli ir puikūs, tačiau turėjo gražiausius baldus iš visų matytų – ne tik visuose rūmuose naujausios mados, bet ir abiejų karalių apartamentuose su dvigubais apmušalais – vieni ant kitų“ [178].

Moravskos dėmesį nesuvaldomai traukė Prancūzijos karaliaus asmuo ir jo dvaras. Per Paryžiuje praleistą laiką ji vis ištaiko progą bent iš tolo „prisiliesti“ prie monarcho: neišvydusi valdovo Paryžiuje, skubinasi į Versalį. Čia jai pavyksta net keletą kartų susidurti su karališkąja šeima: mato juos lankydamasi rūmuose, rytinių pamaldų koplyčioje metu, apžiūri valdovo miegamuosius, sodus, žvėryną, arklides [68–71]. O galiausiai išsamiai aprašo viešą valdovo vakarienę, kurią stebėti leidžiama tik kilmingiesiems:

Prancūzijos karalius dažnai valgo viešai – tiek tenkindamas svetimšalių smalsumą, tiek dažniau pasirodydamas tėvynainiams. O kadangi tą vakarą turėjo vakarieniauti su šeima, nuvykome į salę, kur paprastai tai vyksta. Nebuvo ji labai didelė, tačiau pilnutėlė kilmingų <...>, vos prasispraudėme. Stalas stovėjo viduryje, aplink jį – uždari suolai, kur sėdėjo pirmosios ponios ir ponai – atėję įsibrukome tarp jų. Kai stalas buvo padengtas ir duotas ženklas, jog netrukus bus pradėta valgyti, atėjęs vienas stalo maršalka labai mandagiai visus išprašė iš tų vietų, paaiškinęs, kad jos užsakytos kitiems. Maloniai užleido-me, o kai tokioje grūstyje turėjau nepatogiai stovėti, sužinojęs, jog esu užsienietė ir kokios kilmės, mielai skyrė mums vietas bene arčiausiai karaliaus stalo. <...> Karalius atėjęs atsisėdo iškart priešais mus.

<...> 60-mečio karaliaus stotas sveikas ir dar dailus. Visos karalaitės, nors apkūnios, išvaizdžios. Dofino žmona, dabartinio imperatoriaus sesuo [Marija Antuanetė, būsimoji Prancūzijos karalienė – J. S.], turbūt gražiausia visoje Prancūzijoje. Karalius valgė noriai, kalbėjo mažai, veido išraiška rodė, kad jį pralinksmino žmonių minios smalsumas. Akis vis kreipė į moteris – traukė grožis ir jaunystė [71–72].

Žinoma, Moravskos kontaktų pobūdį lėmė jos kelionė su broliu, kurio palydą sudarė, kaip mini pati autorė, 18 giminaičių, karininkų ir gydytojų, neskaičiuojant patarnautojų, vežikų ir kitų asmenų, besirūpinančių ne tik šių asmenų kasdieniais poreikiais, bet ir 40 arklių bei 6 karietomis – tokios kavalkados neregėję vietiniai, pasak Moravskos, tūkstančiais veržėsi jos pažiūrėti [89]. Kunigaikščio svita sulaukdavo išskirtinio dėmesio visur, o sutikimas Lione aprašytas itin išsamiai:

prieš pradėdami kalbėti apie tą miestą, pradėsime nuo gyventojų mandagumo. Iškart [mums atvykus] vietinis gubernatorius, kaip ir visi mieste buvę pirmieji ponai ir damos, aplankė mus palikdami vizitines korteles. <...> gubernatorius sekmadienį kvietė į pokylį, tačiau kunigaikštis turėjo atsisakyti dėl skubios kelionės. Lione lankėmės komedijose. Teatras puikus ir gana gražus, muzika gera. Aktoriai – ypač vienas – nuostabūs. Toje komedijoje mums skyrė geriausias ložes, delės pradėti vaidinimą, kol atvyksime, atvykusius maloniai išlaipino, žodžiu, rodė mums didžiausią prielankumą. Kai pirmą sykį įžengėme į ložę, visi atsistojo. O parteris ir paprastai žmonės netgi išeinant iš teatro reiškė tam tikrus mandagumo ir prielankumo ženklus [95].

Taigi ir Moravskos sutikti asmenys buvo neeiliniai: Potsdame matė Prūsijos imperatorių Frederiką II Didįjį, Versalyje – Prancūzijos karalių Liudviką XV bei įpėdinį Liudviką XVI, Turine – Sardinijos karalių

Karolį Emanuelį III, o Romoje – popiežių Klemen-
są XIV. Florencijoje ir Venecijoje bendravo su Tos-
kanos kunigaikščiais bei dožu ir kai kuriais Anglijos
karališkosios šeimos nariais. Tiesa, netrūko jos kely-
je (ir brolio palydoje!) ir spalvingų asmenybių, kurios
vėliau sulaukė nevienareikšmiško amžininkų įvertini-
mo, o neretai – ir tragiško likimo. Italijoje susipažino
paslaptinę kunigaikštytę Tarakanova³¹, ilgai lydėju-
sia Karolį Stanislovą, nemažai bendravo su kunigaikš-
tiena Elizabetha Kingston³².

Nepaisant bendravimo su visuomenės elitu, keliau-
dama Moravska ne tik galėjo stebėti įvairių tautų gyve-
nimo būdą, bet ir artimiau pažinti įvairius socialinius
sluoksnius, su kuriais betarpiškai susidurdavo pašto
karietose. Tai buvo gana patogus (XVIII a. jau nau-
dotos ant odinių diržų, atstojančių linges, kabinamos
karietos), greitas, saugus, patikimas keliavimo būdas,
garantavęs solidžią draugiją ir „neįsileidęs“ margi-
nalų. Tiesa, dėl visų aukščiau išvardytų priežasčių

31 Tai buvo Jelizaveta Aleksejevna (1753 (kitur – 1745) –1775; ti-
krasis vardas ir kilmė nežinomi), žinoma kaip kunigaikštienė
Vladimirskaja, princesė Jelizaveta Aleksejevna, panelė Frank,
arba madam Tréuille, vėliau – kunigaikštytė Tarakanova. Pri-
sistatydavusi kaip carienės Jelizavetos dukra, moteris garsėjo
grožiu, turėjo daug įtakingų gerbėjų. Kai kurie šaltiniai teigia,
jog carienės dukterimi – o drauge ir pretendente į sostą – ap-
siskelbė būtent Moravskos brolio Radvilos paskatinta. Romoje
su ja užmezgė romaną grafas Aleksejus Orlovas, kuris meilužę
įviliojo į Ankonos uoste stovintį laivą ir atgabeno į Rusiją. Čia,
įkalinta Petropavlovsko tvirtovėje, gražioji apsimitėlė netru-
kus ir mirė nuo džiovos – tokia buvo oficiali versija.

32 Elizabeth Chudleigh, Kingstono kunigaikštienė (1720–1788),
pulkinko duktė, pasižymėjusi grožiu, nestokojusi gerbėjų.
Slapta ištekėjusi už būsimojo III Bristolio erlo, vėliau neigė
esanti susituokusi, o skirtis panorusį vyrą padavė į teismą dėl
šmeižto (bylą, beje, laimėjo). Netrukus ištekėjo už ją dievinu-
sio kunigaikščio Kingstono prie Halo ir tapo Elizabeth Pierre-
pont, Kingstono prie Halo kunigaikštiena, o po vyro mirties
paveldėjo visą turtą. Vyro sūnėnas iškėlė jai bylą dėl bigamijos
ir 1776 m. Elisabeth buvo vienbalsiai 116 perų pripažinta kalta.
Ji paliko Angliją, suartėjo su Rusijos imperatoriene ir išvyko į
Peterburgą. Estijoje turėjo valdų, kuriose norėjo atkurti tipi-
škos Anglijos valdos paveikslą. Rezidavo buvusio vyro valdose
Europoje: Paryžiuje, Romoje ir kitur. Pasakojama, kad kuni-
gaikštienė buvo šiurkšti ir amorali moteris, davusi pagrindo
daugeliui to meto satyrų. Ji tapo Williamo Thackeray'aus *Tuš-
tybės mugės* herojės Beatričės personažo prototipu.

tikrai brangus. Diližansas, keturratis vežimas, galėjęs
sutalpinti keliolika asmenų, buvo gana pigus būdas
keliauti, todėl prieinamas kur kas platesniam žmonių
ratui ir įnešęs daugiau „demokratijos“ į keliautojų san-
tykius, mat į vieną vietą „suburdavo“ skirtingus asme-
nis – vežime buvo galima sutikti ir damą su palyda,
ir žydą pirklių, ir vienuolį, ir valstietį, ir mokslininką.
Tačiau panašu, kad Moravska diližansais nekeliaavo.
Kaip ir kiti keliauninkai, neišgalintys vykti pašto ka-
rieta, tačiau trokštantys didesnių patogumų, samdy-
davo vežiką su keturviečiu ar šešiviečiu vežimu. Tai
buvo paranku, mat vežikas rūpinosi ir nakvynės su-
radimu, keliaujama buvo gana lėtai, o kai mulai ar ar-
kliai ilsėdavosi ar ganydavosi, keliautojai turėjo progą
susipažinti su vietos įdomybėmis. Kartais su tokiais
vežikais buvo sudaromos sutartys, jog jie keliautojus
veš per įdomias vietas, parinks lankytinus objektus,
o pakeliui dar ir pateiks vertos informacijos – taigi,
šių dienų terminais tariant, tai buvo savotiški kelio-
nių gidai³³. Galimybę pažinti kraštą ir žmones suteik-
davo ir nakvynės vietos – paprastai tai buvo įvairios
užėigos, nakvynės namai ar karčemos, kurių tinklas
įprastiniais maršrutais keliaujančiam asmeniui buvo
gana parankus ir nakvynės nereikėdavo ieškoti perne-
lyg ilgai: susiformavus pašto tinklui, jam priklausan-
čios karčemos-užvažiuojamieji kiemai buvo išsidėstę
tolygiu atstumu, kurį įveikdavo pašto karietos. Tarp
tokių karčemų buvo išsidėstę nakvynės namai, pri-
klausę atskiriems savininkams, galėję pasiūlyti ribo-
tas, tačiau reikalingiausias paslaugas: nakvynę, maisto,
gana dažnai – kinkinio pamainą. Retas kuris keliauto-
jas savo užrašuose nepamini šių vietų – kaip ir kelių.
Pagal juos buvo sprendžiama apie visą kraštą, o pagal
jų savininkus – apie visą tautą. Nors sąlygos atskirose
vietose buvo labai skirtingos, neretai keliautojai skųs-
davosi prastu maistu, šalčiu kambariuose, nešvara³⁴ –
apie tai rašo ir Moravska, šiaip jau nelinkusi skirti dė-
mesio buitiniams kelionės detalėms [171].

33 Małgorzata Ewa Kowalczyk, *Obraz Włoch*, p. 127–129.

34 *Ibid.*, p. 139–140.

Keliaudama Moravska galėjo artimiau pažinti vokiečius, šveicarus, prancūzus ir italus. Kelionių tyrinėtojai teigia, jog Moravskos pateiktos šių tautų charakteristikos – jos patirties išdava, o ne iš kelionių vadovų nusirašyta informacija³⁵. Moravska pateikė savo ilgų kelionių metu pastebėtas detales, kurių, matyt, nemaža dalis buvo surinkta keliaujant pašto karieta. Deja, pirmosios dvi iš pažintų tautų nesulaukė platesnių apibūdinimų jos užrašuose. Šveicarija apskritai Moravskai paliko teigiamą įspūdį – tiek dėl reikalavimų pareigūnams atsiskaityti už savo darbą, tiek dėl viešai nedemonstruojamos prabangos, tiek dėl krašto pasirengimo gynybai. „Šveicarija vieninga dėl tinkamo valdymo“, – reziumavo autorė [58]. Apie prancūzus Teofilė rašė, jog yra:

malonūs, gana mandagūs, tačiau net menkiausiose reikaluose – neišskiriant nė politikos – ieško didelės naudos. Prancūzų elgsena neretai regisi prieštarin-ga – mandagumą išreiškia žodžiais, nepripažįsta ilgų lankstymųsi, žodžiais nori ir kitus pagerbti, ir patys nenusižeminti, o bendravime nepakenčia jokios prievartos ir smurto. Daugelis prancūzų narsūs, ypač – jaunimas. Piktnaudžiauja netinkamai suprantama garbe ir neretai už tai sumoka gyvybe [čia autorė veikiausiai turi galvoje paplitusias dvikovas – J. S.]. Prancūzijoje tiek krautuvėse, tiek nuomojant namus ir smuklėse dažniausiai darbuojasi moterys [100–101].

Italija Moravskai kėlė įvairius jausmus. Iš LDK atkakę keliautojai nuo pat XVI a. manė lanką gražiausią pasaulio kraštą, mokslų ir menų lobyną, stebuklingą sodą, kupiną stebėtinų vietų. Šis įsitikinimas pamažu keičiasi tik XVIII a. antroje pusėje, kai dienoraščių puslapiuose ima rodytis pirmosios kritinės pastabos, susijusios tiek su Italija, tiek su italais, tiek su šio krašto menu. Veneciją lankiusi Teofilė tiek delikačiai pamini nešvarą dožų rūmuose [124], tiek rėžia iš peties,

kad italų namuose nuolat susidurdavo su nešvaria patalyne [208]. Vykdamą į Neapolį nemažai kritinių pastabų išsako vietiniams gyventojams dėl tingumo ir nenoro dirbti taip dosniai apdovanotą žemę. Apibendrinama rašo:

neatrodo, kad italai – ypač varguomenė – labai mokėtų naudotis krašto padėtimi, puikiais statiniais. Jų namuose rakandai ir patalynė labai nešvarūs. Išties daugeliu atžvilgių panašūs į mūsų žydus. Italai atrodo mažaširdžiai ir bailūs. Bijosi visų ginklų, ypač – šautuvų, tačiau pakankamai sumanūs išdavystei ir žudymui. Žudosi daugiausiai peiliais, kuriuos nešiojasi beveik visi. Tačiau visa tai būdinga labiau liaudžiai ir prastuomenei. Diduomenei netrūksta nei dorybių, nei narsos. O ir prastuomenė ne visa taip nusikalsta. Ir tarp jų yra sielų, pilnų dorybių. Nesutarimai ir barniai čia daugiausiai dėl meilės, nes dauguma italų moteris vertina labiau už viską, nors netrūksta ir tokių, kurie pinigus vertina net ir už jas labiau [208].

Savo užrašuose Moravska dažnai mini sutiktus tautiečius – didikus, smulkesnius bajorus, dvasininkus. Kalbant apie pastaruosius reikia pastebėti, jog Moravska paprastai stengdavosi būtent į juos kreiptis išpažinties ir džiaugdavosi galėjusi išklaudyti tėvynainių dvasininkų laikomų mišių. Apskritai lankymasis lotyniškosios liturgijos maldos namuose jai, regis, teikęs tam tikrą pažįstamumo, „savumo“ pojūtį. B. Roko nuomone, būtent „Europos svetimumo baimė daugeliu atvejų skatino [Moravskos] susitikimus su lenkais“³⁶. Vis dėlto galima teigti, kad tokia nuomonė nėra visiškai teisinga. Dažnai bendravimą su tėvynainiais lėmė ne pačios Moravskos noras, o buvimas brolio Karolio Stanislovo aplinkoje. Žinoma, atlikti išpažintį gimtąja kalba buvo tiesiog paprasčiau, o tautiečių laikomos mišios buvo malonus prisiminimas apie gimtą kraštą.

35 Bogdan Rok, „Obraz Europy Zachodniej“, p. 231.

36 *Ibid.*

Nes nepanašu, kad aplinkybėms susiklosčius vilkėjusi vyriškais rūbais, stebinusi jodinėjimo gebėjimais, išsiruošusi į Neapolį su nedidele palyda, užsiropštusi į Vezuvijų, susidūrusi su kontrabandininkais ar jūroje laiveliu plaukiojusi kunigaikštystė būtų buvusi baili.

Dažniausiai lankomi aptariamojo laikotarpio objektai buvo miestai. Jeigu dėl kažkokių priežasčių mieste nebuvo galima apsistoti ilgesniam laikui, derėjo aplankyti bent jau įdomiausias ir gražiausias (amžininkų nuomone) vietas³⁷. „Kur nors užsukus tik trumpam, tik aplankyti, žmogui norisi persiplėšti į keturias dalis,“ – skundėsi kai kurie keliautojai³⁸. Neutrūko tokių keliautojų, kurie tvirtino praleidę dvi–tris dienas, kupinas susitikimų, pramogų bei pasilinksminimų, ir jau pakankamai pažinę tą vietovę³⁹. Tokie „netikėliai“ susilaukdavo tėvynainių kritikos, mat savo dienoraščių puslapiuose pažymėdavo:

tik matytų ar pažintų žmonių pavardes – neapeidami šokėjų bei aktorių. Kiti manosi, jog pasistengė užrašydami keletą epitafijų iš bažnyčių ir [papasakodami] apie keletą paveikslų, jų autorių vardus suradę kiekviename mieste pardavinėjamos knygelėse. Nežinau, ar galima tai pavadinti aplankymu. Gal veikia greito pažinimo būdu.⁴⁰

Tad ir Teofilė, kaip daugelis kitų XVI–XVIII a. keliautojų, dažniausiai žvalgėsi po miestus, apžiūrinėdama jų pasaulietinius ir sakralinius objektus, pilių, rūmų, vilų, galerijų, bibliotekų, teatrų, prieglaudų ir netgi kalėjimų vidų, meno kūrinius, parkus. Aprašydama naują miestą, Moravska paprastai pateikdavo apibendrinančio pobūdžio charakteristiką:

37 Małgorzata Ewa Kowalczyk, *Obraz Włoch*, p. 205.

38 August Moszyński, *Dziennik podróży do Francji i Włoch... architektka JKM Stanisława Augusta Poniatowskiego 1784–1786*, oprac. B. Zboińska–Daszyńska, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1970, p. 226.

39 *Ibid.*, p. 209.

40 *Ibid.*, p. 225.

Roma išsidėsčiusi ant kalvų. Dydžiu ji tik šiek tiek nusileidžia Paryžiui. Miestas išsidriekęs plačiai, apstatytas netankiai. Vos žengus žingsnį, gausybė dar nepalaidotų senovės įdomybių, o ir naujos puošmenos, prilygstančios senosioms, kiekvienam parodo ir lengvai patvirtina, jog čia gyveno pasaulio galingieji ir iš visur vienoje vietoje viską sukaupe. Apskritai Romos įdomybių neįmanu apsaityti [142].

O Prancūzijos sostinė pasitiko keliautojus apšviestomis gatvėmis. Tai ne tik sukėlė svečių, pripratusių prie tamsos miestuose, susižavėjimą, bet ir vėliau teikė malonų reginį vakarais:

artėjant prie miesto, tamsoje keletą kartų regėjome paleistas raketas. Privažiaavę išvydome iliuminacijų šviesas, o kai jau visiškai neabejojome regintys kažkokį fejerverką, priartėję pamatėme, jog tai – keturių žvakų žibintai, pagaminti iš nupoliruotos skardos, kad skleistų daugiau šviesos, ir važiuojančių patogumui iškabinėti po visą miestą. Tai teikia neapsakomo puošnumo. <...> Mūsų namas buvo su galerija kampiname mano kambaryje, atsukta į keletą gatvių. Dažnai mėgavausi žvelgdama į miestą – ypač vakarais. Negana, kad visas Paryžius tamsiomis naktimis apšviestas žibintais, dar ir kiekvienoje padoresnėje krautuvėje esama skaidrių didelių langų, pridedančių dailumo prekėms [66, 67].

Neretai keliautoja lygino anksčiau matytus miestus su naujai išvystaisiais, pavyzdžiui, Romą lygino su Paryžiumi [142], o Elbingą – su Karaliaučiumi [34], o Neapolį, labiausiai ją sužavėjusį miestą, – ir su Roma, ir su Paryžiumi [172]. Iš kelionės užrašų žinome, kad dalį informacijos autorė surinko ne tik kelionės metu iš savo įspūdžių, bet ir iš kelionių vadovų po Romą, Paryžių, Versalį, kuriuos specialiai įsigijo – deja, nepaminėjo jų autorių ar pavadinimų.

Dėmesys menui, poreikis lavinti estetinį skonį ima rasti XVII a. antros pusės rekomendacijose ATR

keliautojams. Ir iš pradžių apsiribojama architektūros pažinimu – tiek civilinės, tiek karinės⁴¹. Labai įdomu, kad Moravskos užrašuose išties daug dėmesio skiriama gynybinės bei pramoninės paskirties objektams: įtvirtinimams, įvairiausioms dirbtuvėms, laivų statykloms, audinių ir porceliano fabrikams. Neretai kyla klausimas, ar autorės domėjimasi su karyba susijusiais statiniais – miestų gynybinėmis sienomis, arsenalais, ginklinėmis – paskatino vyras kariškis, ar tai buvo savitas šios išties aktyvios ir savarankiškos keliautojos dėmesio objektas? Nors reikia pastebėti, kad dėmesio militariniams objektams skirti ragino daugelis kelionių vadovų dar nuo XVI a. Tad ir Moravska, apžiūrėjusi tokio pobūdžio objektus daugelyje miestų, šalia kitų Venecijos įžymybių net keliuose puslapiuose aprašinėja miesto arsenalą, kuriame stebėjo ginklų gamybą ir patrankų liejimą, salę su pagal mastelį pagamintais laivų bei įvairių miestų ir tvirtovių modeliais, laivavirvių gamybą, sandėlius su burėmis. Mini arkliais tempti pritaikytas patrankas, laivų remonto dirbtuves, o apsilankiusi laive gana smulkiai aprašo denių paskirtį, daiktų, net baldų pritvirtinimo ypatybes [127–129].

Ne mažiau ją domino ir sakralinė architektūra: bažnyčios, vienuolynai, koplyčios ir pan. Neretai pažymi, kam – katalikams ar protestantams – kulto statiniai priklauso, ir panašu, kad vengė lankytis protestantų maldos namų viduje. Dėl vietos stokos čia neplėtosime šios temos, kadangi aptarti Moravskos lankytus religinės paskirties objektus, jų puošybą ir juose matytas relikvijas reikėtų atskiro straipsnio. Tad apsiribosime keletu bendresnio pobūdžio pastabų apie jos santykį su matytais architektūros paminklais ir meno kūriniais.

Pirmiausia reikia pastebėti, kad Moravskos aplankeytų statinių aprašymai, kaip teigia ši klausimą analizavusi Małgorzata Wyrzykowska, nepasižymi subtilybe⁴², o architektūros išmanymo jos žodžiuose ne-

daug – pagrindinis dėmesys skiriamas „ypatingoms“ (žinoma, Moravskos nuomone) detalėms, kurias ji dažniausiai apibūdina kaip tiesiog gražias. Retai pasitaiko informacijos apie medžiagas, iš kurių statytas statinys, ir kitas išorines detales. Visas dėmesys sukoncentruojamas į vidaus puošybą. O vienas dažniausiai minimų statinio vertę liudijančių kriterijų – marmuro gausa:

Šv. Morkaus bažnyčia turtingiausia, labai sena ir įdomi. Jos palėpė sudaryta iš marmurinių kolonų, o viršuje – keturios gausiai auksuotos varinės žirgų statulos. <...> Viduje – išties karališka bažnyčia, nepaprastai turtinga, mat – kaip kalbama – visos jos lubos dengtos auksu. Tapybos mažai, daugiausiai – pagal graikišką madą iš mozaikos sudėlioti paveikslai iš tikrų akmenų, sunkiai atskirsi nuo tapytų. Šioje bažnyčioje daugybė įvairiai panaudoto marmuro – net grindys sudėliotos iš tikro įvairių spalvų meniskai sudėlioto [marmuro] [124].

Tarp traukusių Moravskos dėmesį architektūros statinių daugiausiai būta baroko laikotarpio objektų (nors dienoraštyje šis terminas neminimas). Vis dėlto ją domino ir ankstesnių epochų statiniai. Antiką (žvalgėsi ne tik Romoje, bet ir Pompėjuose bei Herkulanume, keliaudama matė tebestovinčius ir sugriuvusius akvedukus, kitus statinius) ji vertina vienareikšmiškai teigiamai, apgailestauja dėl laiko ir žmonių suniokotų senųjų paminklų, renka jų nuolaužėles ir vežasi su savimi kaip vertingus eksponatus būsimajam įdomybių kabinetui. Skirtingai nei amžininkai, Teofilė keletą kartų gana palankiai įvertino gotiką – tiek Gdansko katedrą, tiek kitus regėtus šio stiliaus statinius, o apie kai kuriuos Venecijos pastatus rašė, jog „jų grožio nesumenkina gotikinis pastatymo būdas“ [120]. Išsamiai aprašo ir kai kurių ankstesnių epochų architektūros paminklus, pavyzdžiui, renesansinę Palladio vilą:

41 Adam Kucharski, *Theatrum peregrinandi*, p. 93–94.

42 Małgorzata Wyrzykowska, „Percepcja barokowych dzieł sztuki w XVIII wieku w świetle Diariusza podróży zagranicę Teofili

Konstancji z Radziwiłłów Generałowej Ignacowej Moravskiej w latach 1773–1774“, in: *Quart*, 2011, 4(22), p. 41.

važiavome dvi mylias už miesto apžiūrėti rotondos. Tai vienas nuostabiausių Paladijaus darbų. Nedideli rūmai ir visas sklypas pailgos formos, gražus, sodelis pilnas statulų. Kadangi stovi ant kalvelės, į visas puses regimas puikus vaizdas: tai kylantys kalnai, tai plokšti atvašynai, čia – ežerai ir upės, ten – namai ir miesteliai. <...> Nedideli rūmai vadinasi rotonda, nes suplanuoti apvalūs. Viduje patalpos apvalios, o viršuje turi netgi visą apvalų kupolą. Išpuošti paveikslais, skulptūromis, lipdiniais. Iš viršuje esančios puikios pasivaikščiojimų galerijos centro galima matyti vaizdą į visas keturias puses: ir panoramą, ir į viršų vedančius taip pat apvalius laiptus. O apačioje netgi esama daug patogių kambarių – tai įrodymas, paneigiantis teiginį, jog apvalūs kambariai užima daug vietos [217–218].

XVI–XVII a. turistai filisteris (t. y., ne menininkas, o meno vartotojas arba pirkėjas) pirmiausia domisi meno kūrinio verte – kiek jame aukso, brangakmenių; kokia jo vertė; kas jį užsakė ir kiek už jį sumokėjo. Kūrinio autorius – beveik niekada neminimas, nebent jis yra ypač garsus. Skulptoriai – beveik visi anonimai, ne mažiau ilgai neminimi ir dailininkų vardai. Padėtį šiek tiek pakeičia Giorgio Vasari *Dailininkų gyvenimai* (1550), tačiau ženklesnės permainos pastebimos nuo XVII a. vidurio, kai daugelis turistų jau žino ir menininkų vardus, ir savo užrašuose vis dažniau mėgina matytus kūrinius vertinti savarankiškai⁴³. Deja, Moravska šiuo atveju nėra skrupulinga – ji beveik nemini menininkų pavardžių. Jei vis dėlto rasime pažymėtus dailininkų ar skulptorių (Rafaelio, Michelangelo, Tiziano, Rubenso, Palladio ir dar poros kitų), tai architektai nenusipelnė tokio dėmesio: apžiūrėjusi ne vieną Berninio statinį, nė sykie nepamini jo pavardės.

Dar vienas kiek stebinantis dalykas – Teofilės Konstancijos santykis su muzika. Žinoma, kad šioje srityje lavinosi nuo mažens, dalyvavo motinos

statytuose spektakliuose⁴⁴, o kelionės užrašuose teigia esanti pilna pasigėrėjimo puikiaja italų muzika ir netgi nusirašo kai kurias „nedideles arijas. O kad vaikystėje mokiausi muzikos, malonus užsiėmimas ėjosi lengvai“ [209]. Ji lankosi daugelio Europos miestų (Paryžiaus, Strasbūro, Liono, Turino, Padujos, Milano, Placencijos, Bolonijos ir Venecijos) teatruose, tačiau apie teatrinį gyvenimą pateikia labai skurdžią informaciją. Apsiriboja įvertinimais „gražiai šokinėjo“ ar „puikiai dainavo“, o apibūdinimai „puiki opera“ dažniau yra skirti ne spektakliams, o teatrų pastatams. Moravska „įsigudrina“ neįvardyti nė vieno matyto spektaklio (o matė jų dešimtis) ar kompozitoriaus, o pavardėmis paminėti atlikėjai beveik visi jau buvo pažįstami arba iš tėvų namų, arba sutikti kituose ATR dvaruose:

Dažniausiai lankėmės Šv. Mozės teatre, kuriame buvo smagiausia. Ten gražiausiai dainavo Rosterini, vaidinanti Varšuvos ir Balstogės teatruose. Baletus šokinėjo ypatingus – ypač šokėjai ir šokėjos. Pastarosios lankėsi ir mano viešbutyje. Pirmoji – ištėkėjusi Tontini, antroji – panelė Maroni. Jos su dideliu pasitenkinimu priėmė mano pagyrimus bei jautėsi pagerbtos mūsų pasilinksminimuose, kur sykais šokdavo [126].

Tai gana keista, nes bent jau Italijos teatras buvo itin mėgstamas atvykėlių iš ATR, kurie noriai dalyvavo spektakliuose ir įvairiuose kitokio pobūdžio pasirodymuose, užrašuose nemažai dėmesio skyrė Italijos teatro gyvenimui, minėjo ne tik atlikėjų pavardes, bet ir kompozitorius: „Trieste buvo puiki italų opera. Joje atliko Metastazijaus „Didone abbandonata“ pagal Anfossi muziką“⁴⁵.

Panašu, jog kur kas daugiau negu menas Moravską domino gamtos ir įvairių įdomybių rinkiniai.

44 Dienoraštis, įvadas, p. 9.

45 Julian Ursyn Niemcewicz, *Pamiętniki czasów moich*, oprac. J. Dłhm, Warszawa, 1957, t. I, p. 170. Plačiau apie atvykėlių iš šiaurės santykį su italų muzikine kultūra žr. Małgorzata Ewa Kowalczyk, *Obraz Włoch*, p. 254–255.

43 Antoni Mączak, *Odkrywanie Europy*, p. 62–63.

Aptariamam laikotarpiu daugelis tokių kolekcijų buvo privačios, tačiau paprastai savininkai noriai leisdavo lankytojams jas apžiūrėti, o mokslininkams – neretai atlikti ir reikalingus tyrimus. Tiesa, lankytojai buvo rūpestingai atrenkami pagal „valdžios, turto, skonio ir žinių kriterijus“⁴⁶. Neretai už apsilankymą reikėdavo susimokėti ir tada lankytojas išmanančio patarnautojo būdavo vedžiojamas bei supažindinamas su surinktais eksponatais. Ypatingą atvykėlių iš šiaurės susidomėjimą kėlė įdomybių kabinetai, kuriuose buvo sukaupiti reti, nematyti, ypatingi, keisti objektai, neretai subtiliai balansavę ties neįprastumo ir ekscentriškumo riba. XVIII a. antroje pusėje, kai domėjimąsi keistais objektais ima keisti domėjimasis gamtos ir senovės istorija, menu ir technika, tokių kabinetų turinys taip pat pradeda kisti, o kabinetai tampa mokslo tyrimų bei švietimo vietomis⁴⁷. Tokios vietos itin rūpėjo ir Moravškai – užrašuose aprašyti bene visi jos matyti anatomijos rinkiniai ar muliažai iš vaško bei medžio. Štai tipišką pasakojimą apie lankymąsi Berlyne, kuris buvo vienas pirmųjų didesniųjų užsienio miestų ir kurių autorė tuo metu įvertino kaip puikų:

Berlyno medicinos akademija labai garsi. Puikūs profesoriai turi daug besimokančių. Kai joje lankėmės, labai išsamiai aiškindami mums aprodė visus dalykus ir įdomybes. O visų rečiausias buvo mirusio itin aukšto ūgio kareivio skeletas ir pilvuose besivystančių vaikų rinkinys, laikomas spirite ir [vaizduojantis jų] vystymąsi iki pat gimimo“ [40].

Sudomino Moravską ir Paryžiaus gamtos kabinetas, pilnas:

sudėliotų įvairių uolienu, marmuro ir tauriųjų metalų – natūralios išvaizdos ir jau nupoliruotų,

46 Krzysztof Pomian, *Zbiornice i osobliwosci. Paryż, Wenecja: XVI–XVIII wiek*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1996, p. 59.

47 *Ibid.*, p. 86–153.

dailiausiai sudėliotų, yra nesuskaičiuojama daugybė medžių rūšių, galybė vaisių, įvairių žvėrių ir paukščių neįmanomų spalvų ir nuostabios išvaizdos – atrodo kaip gyvi, šimtų rūšių žuvys, ropliai, driežiukai, kirmėlės, teptuku neperteikiamų spalvų drugeliai, bitės, musės ir smulkiausi įvairiausios išvaizdos vabalėliai. Visa tai surinkta labai tiksliai, prie kiekvieno yra užrašytas pavadinimas. Saugo gausybę įvairių petrifikatų, įstabiausia – laiko agatu paversta žmogaus ranka – tai patvirtina dar likę ne visiškai suakmenėjusios kai kurios vietos. Botanikos sode apžiūrėjome įvairius medžius, gėles ir žoles: palmes, kiparisus, migdolus, kavamedžius ir kitus svetimšališkus žmogaus sveikatai ir protui [naudingus] augalus. Vienas, maloniai pavadintas, žemaūgis, palietus pirštu nuvysta, vėliau – atsigauna [81].

Bolonijoje ją sudomino ne tik meno kūriniai, apie kuriuos užsiminė gana paviršutiniškai („Salėse yra tapybos ir kitų mokslų mokyklos. Bolonijos mokykla visada garsėjo paveikslais, be to, yra daug skulptūros ir tapybos originalų“ [117]). Tačiau kur kas išsamesnio aprašymo vertas pasirodė:

ypatingas medinis rinkinys, kuo tiksliausiai pagamintas iš natūros, kuris [vaizduoja] pilvuose augančių vaikų prasidejimą, jų dydį, gulėjimo būdą ir skirtingus išėjimo į pasaulį būdus bei iš vaško pagamintas kitas [rinkinys, vaizduojantis] kūno dalis bei vidaus organus. Tokios anatomijos labai gausu, ji labiausiai tarnauja mokantis gydytojams. Ten tvarkingai surikiuoti išsigimėliai iš prigimties, tiek žmonės, tiek kiti gyvūnai [117].

Praplėtė Moravską ir savo zoologijos žinias: aplančius žvėrynus Vokietijoje ir Versalyje, pamatė raganosį, tigrą, pavianą, o Neapolyje stebėjo anksčiau nematytus juodus ir baltus stručius: „Paukštis augumu priligsta arkliui, sprandas tarsi gervės, cypsi kaip žąsis, kojės – su gyvulio kanopomis vietoje nagų. Atrodo

mielas ir linksmas, žaidžia ir išdykauja su stebinčiais“ [181]. Netgi maistas skatino atkreipti dėmesį į gamtos įvairovę – išvykusi iš Turino, Teofilė pakeliui stebi kitokius augalus, valgo kitokias žuvis ir mėgina rasti joms atitikmenų su pažįstamomis „iš šiaurės“ [111]. Noras pažinti, susidomėjimas, smalsumas „kitoniškumo“ atžvilgiu lėmė neretus atvejus, kai lankytojai ir patys užsidedavo kolekcionavimo aistra ir imdavo rinkti eksponatus būsimajam SAVO kabinetui, rinkdami ar pirkdami įvairius dalykus. To neišvengė ir Moravska:

jūros pakrantėje radome gražių, įvairių įdomių spalvų kriauklių. Jos ženkliai papildė mano gamtos kabinetą, kurį pradėjau kaupti Paryžiuje ir net dar anksčiau – Gdanske. Netgi stengiausi nusipirkti gondolų ir kitų venecijietišku laivų modelių [133].⁴⁸

Toks Teofilės Konstancijos dėmesys gamtos kolekcijoms nėra išskirtinis bendrame kontekste – XVIII a. apskritai būdingas audringasžavėjimasis gamtos ypatingumu, „noras pažinti Motiną Gamtą“⁴⁹. Dėl to keliaujant iš vieno miesto į kitą, vis dažniau keliautojų akį traukdavo ir peizažai: jei anksčiau gamta buvo veikiau keliautojų „priešininkė“ ir dėmesio sulaukdavo tik dėl savo išdaigų – gausių kritulių, potvynių, šalčio arba karščio, tai nuo XVIII a. vidurio atsiranda vis daugiau pastebinčių jos gaivališką grožį. Ir Moravskos kelionės aprašymas šiuo požiūriu yra ištis puikus pavyzdys. Jos tekste galime rasti daug įdomių ir spalvingų fragmentų, atskleidžiančių autorės pasigėrėjimą gamta, kraštovaizdžiu ir vaizdingomis apylinkėmis. Tai ne tik liudija nemenką jos literatūrinį talentą, bet ir jautrumą išpūdziams, pastabumą – šiuo požiūriu Moravskos užrašai yra vieni įdomiausių to laikotarpio ATR kelionių aprašymuose⁵⁰: juose rasime ir jūroje siaučiančios audros, ir saulės kepinamų Neapolio

apylinkių gamtos, ir grėsmingų, tačiau drauge ir užburiančių didybe kalnų aprašymų:

visas Tirolio kraštas yra kalnuotas, dažniausiai – niūrus, tačiau vietomis yra ir visai gražių vaizdų. Besikeičiantys kalnai skatina žvalgytis. Vieni – apaugę, kiti – pliki. Ant jų regėti daug sniego. Maloniausia žiūrėti į tuos, kurie patys būdami tamsios spalvos, yra apsnigti. Susidaro tarsi fontanų čiurkšlės. Ypač puošnios ir natūraliai nuo kalnų tekančios [vandens] kaskados. Važiuojant pro kalnus buvo junta mas ištis žiemiškas šaltis [225].

Vienas ilgesnių pasažų – įvairove autorę pakerėjęs peizažas pietų Italijoje:

apskritai kalbant apie visą mūsų kelionę, išskyrus kelias vietas, kur [vaizdą] užstojo kalnai, iš Romos į Neapolį važiuojant per kraštą, gražiausią iš visų mūsų lig tol matytų, ir sunku patikėti, kad tokį galima rasti. <...> Eilėmis susodinti medžiai, apsviję vynuogių ūgliais, mažiau džiugino mūsų akis, nes jau buvo ne kartą iki soties regėti. Tačiau pravažiuojant ne tik alyvmedžių, bet ir lauramedžių, apelsinmedžių, citrinmedžių miškus, kone sąžalynus. Medžiai apkibę vaisiais, tačiau apelsinai kartūs ir rūgštūs. Tokie patys skiepyti [skonį] pakeičia į malonesnį saldumą. Vietiniai žmonės taip įpratę prie karčiųjų, jog juos mėgsta labiau už saldžius. <...> Rozmarino tokią daugybę regėjome ir ant kalvelių, ir šalia kaimų, ir netgi pakelėse, kad juose ganėsi bandos [avių] ir galvijai. Jis nei išvaizda, nei kvapu nesiskiria nuo auginamo [mūsų] daržuose, tik dar labiau išsiskirmijęs. Apskritai, pas mus brangios ir retos žolelės – levandos, šalavijai ir viržiai bei kitos – gamtos natūraliai pasėtos plačiuose laukuose drauge glosto ir akį, ir nosį. Privažiuojant Neapolį negalima atskirti tik to, kur prie gamtos prisidėjo [žmogaus] ranka, o kur tingi gamta atėmė sunkaus darbo [vaisius]. Sunku atskirti [natūralias] vietas nuo sodų [169–170].

48 1775 m. laiške broliui prašo atsiųsti eksponatų jos kabineto papildymui. AGAD, Archiwóm Radziwiłłów, dział V, sygn, 10006, p. 71–74. Cituojama iš Dienoraštis, p. 24.

49 Krzysztof Pomian, *Zbieracze i osobliwości*, p. 266–293.

50 Bogdan Rok, „Obraz Europy Zachodniej“, p. 229.

Atskiro dėmesio verti Moravskos užrašuose esantys pasvarstymai tikėjimo, mirties, likimo, karo ir kitais panašiais klausimais. Galima spėti, kad kai kurie jų turėjo būti naudingi galbūt svarbiausiems adresatams – Moravskių vaikams. Visas Teofilės kūrinys sukonstruotas taip, kad rodytų pavyzdį vaikams: skatintų pažinti pasaulį, gerbti tėvynę, būti dievobaimingiems, narsiems (ne veltui ji ir kalbėdama apie prancūzus, ir apie italus akcentuoja narsą), ir, be abejo, – atskleistų Radvilų, žinomas, gerbiamos ir prielankiai sutinkamos visoje Europoje giminės, kuriai veriasi visų valdovų rūmų durys, didybę.

Tikėjimo svarbą Moravska atskleidžia ne tik pagarbiai atsiliepdama apie šventuosius, kurių relikvijas regėjo, bet ir įvardydama tiesiogiai – tam ją paskatino apsilankymas Prancūzijos St. Nicolas de Port miestyje, kur apžiūrėjo šv. Mikalojaus, Miros vyskupo (gyveno veikiausiai IV a. viduryje) relikvijas – sidabru apvilktą ranką – bei nusipirko jo gyvenimą ir padarytus stebuklus aprašančią knygą. Tie stebuklai paskatino Moravską užrašyti tokias eilutes:

Kokią naudą, kokią laimę atneša mums nuoširdus ir tikras tikėjimas. Nors daugeliui žmonių kreipimasis į šventuosius neatnešė išsigelbėjimo, tačiau ir jų nesisikaitymas [su šventaisiais] daugybę kartų nesulaukė bausmės. Nesikabinėkime prie Dievo įsakymų, kantriai ir noriai vykdykime jo priesakus ir nurodymus. Dorybės nepaverskime abejingumu, o dėl nuodėmių neatsikalbinėkime, laikykimės Bažnyčios nurodymų, gerbkime dvasininkus. Visų geriausias yra dorybe sustiprintas ir ja pagrįstas mūsų tikėjimas. Nesigėdykime krikščioniškų pareigų, nesekime besivaikančiais naujos mados, kurie visą savo protą skiria kabinėjimuisi prie tikėjimo. Esu tikra ir tikiu, kad ir mes palaiminimų bei apdovanojimų iš Dievo sulauksime taip pat dažnai, kaip daugelis dorybingų, uolių mūsų protėvių [62–63].

Lankydamosi Prancūzijos karaliaus rūmuose ji apmąsto likimą, kurio dėka gimstame skirtingi:

tos vakarienės metu, stebėdama norą patarnauti ir patarnaujančius asmenis, turėjau apie ką galvoti. Nors visi pradedame vienodai, kaip su mumis pa juokauja gimimo atsitiktinumas! Pirmieji gimdytojai visų tie patys ir negalime išsižadėti mūsų kraujo giminystės – nors ir tolimos. Tačiau nežinau, kokia teise šiame pasaulyje vienų padėtis taip iškelia juos virš kitų, kad vienas giminaitis rodosi nevertas net patarnauti kitam. Galbūt būčiau ir ilgiau dėl to gailėjusi vargstančiųjų, tačiau prisiminiau, jog kiekvieną akimirką amžinybės akivaizdoje viską pataiso mirtis, o dažniausiai su pavaldiniais pasielgia netgi geriau nei su jų šeimininkais [73].

Dėl vietos stokos tenka praleisti daug įdomių Moravskos kelionės epizodų. O tie, kuriuos aptarėme aukščiau, suteikia galimybę daryti šiokių tokių apibendrinimus. Akivaizdu, kad Teofilė Konstancija keliavo ne tik kaip brolio palydos dalis, bet ir pati rinkosi kelionės maršrutus, mezgė kontaktus, atvirai pasitikdavo kelionės iššūkius. Tyrinėtojai Moravskos kelionių užrašus neretai įvardija kaip tipiską XVIII a. raštijos pavyzdį, vis dėlto jis turi nemažai savitumų ir išties išsiskiria amžininkų kelionių po Vakarų Europą kontekste. Tiesa, reikia pripažinti, kad lyginant su amžininkų vyrų dienoraščiais (pvz., su statistinio-topografinio pobūdžio K. Bogušo arba įvairialypiais J. Charkevičiaus užrašais), galima pastebėti Moravską nebuvus išsilavinusią, neretai jai trūksta platesnio požiūrio. Tačiau verta atkreipti dėmesį į autorės atvirumą Vakarų Europos realybei, betarpišką ryšį su Vakarų Europa, jos kultūra, žmonėmis ir pan. Moravska stebi smalsiai, stebisi retai, vertina pozityviai. Dažnokai potyrius autorė savitai „perkuria“ susiedama su gimtojo krašto realijomis, patirtimi. Tai, kad Moravska geba lyginti nenuvertindama, išskiria ją iš kitų tautiečių amžininkų, palikusių kelionių aprašymus. Autorė sugebėjo suvokti ir priimti kur kas daugiau europietiškosios realybės elementų nei kiti jos amžininkai keliauninkai. Todėl praktiškai jokia europietiškos

kasdienybės detalė nesukelia kelionės aprašymo autoriui ypatingos nuostabos ir beveik visi regėti dalykai tam tikru būdu įtraukiami į kasdienybės kontekstą. Tad Moravskos žvilgsnis – tai žvilgsnis žmogaus, kuris glaudžiai susijęs su Vakarų Europa ir jos kultūra, visuomenės gyvenimu. Negalima nesutikti su teiginiu, jog keliautojai iš ATR užsienyje neįtūtė jokio antrarušiško komplekso nei kultūros, nei ekonomikos, nei politikos sferose. Tokį požiūrį lėmė bajorijos ir diduomenės tarpe vyraujantis įsitikinimas apie tėvynėje egzistuojančios ūkio sistemos, administravimo bei politinės santvarkos tinkamumą. O menkliau išsilavinę keliautojai, tokie kaip Moravska, netgi ir nesuprato permainų poreikio, nors galbūt ir juto tam tikrą civilizacinį atsilikimą nuo pirmaujančių Europos kraštų⁵¹. Skirtingai nuo kitų amžininkų, palikusių panašaus pobūdžio tekstus, Moravska savo kūrinyje nepateikia tėvynę ar tėvynainius nuvertinančių apibendrinimų, kaip ir neišklaia menamų ar tikrų kitų tautų ar valstybių privalumų. Neabejotina, jog straipsnyje analizuoto šaltinio savitumą lėmė autorės asmeninės savybės: atvirumas kelionės potyriams, noras pažinti, dėmesys gamtai, drąsa fiksuoti „nekanoninius“ objektus bei „nekanonines“ situacijas.

Gauta 2015 05 25

LITERATŪRA

- Bilevičius Teodoras, *Kelionės po vokiečių, čekų ir italų žemę dienoraštis*, sud. B. Mikalonienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003.
- Butlerio kelionės į Italiją ir Vokietiją 1779–1780 metais dienoraštis // *Dziennik podróży Butlera do Włoch i Niemiec w latach 1779–1780*, sudarė A. Pacevičius, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013.
- Charkiewicz Juvenalis, *Dyariusz podróży hiszpańskiej z Wilna do miasta Walencyi na kapitule jeneralną Zakonu Mniejszych Braci św. Franciszka, to jest Bernardynów, odprawionej w roku 1768*, oprac. B. Rok, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1998.

- Dziechcińska Hanna, „Podróż w druku i rękopisie“, in: *Staropolska kultura rękopisu*, red. H. Dziechcińska, Warszawa: Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, 1990.
- Iwanowska Aleksandra, „Polskie rękopiśmienne relacje podróżnicze z epoki saskiej“, in: *Staropolska kultura rękopisu*, red. H. Dziechcińska, Warszawa: Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, 1990.
- Kaczmarek Marian, „Specyfika peregrynacji wśród staropolskich form pamiątnikarskich XVI w.“, in: *Munera litteraria. Księga ku czci Profesora Romana Pollaka*, pod. red. Z. Szwejkowskiego, Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1962.
- Kowalczyk Małgorzata Ewa, *Obraz Włoch w polskim piśmiennictwie geograficznym i podróżniczym osiemnastego wieku*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2005.
- Kucharski Adam, *Theatrum peregrinandi. Poznawcze aspekty staropolskich podróży w epoce późnego baroku*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2013.
- Lubomirski Stanisław Herakliusz, *Wybór pism*, oprac. R. Pollak, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1953.
- Mączak Antoni, „Miary i ludzie w podróży“, in: *Między feudalizmem a kapitalizmem. Studia z dziejów gospodarczych i społecznych. Prace ofiarowane Witoldowi Kuli*, red. R. Czepulis-Rastenis et al., Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1976.
- Mączak Antoni, *Odkrywanie Europy. Podróże w czasach renesansu i baroku*, Gdańsk: Novus Orbis, 1998.
- Morawska Teofila Konstancja z Radziwiłłów, *Diariusz podróży europejskiej w latach 1773–1774*, wstęp i oprac. Bogdan Rok, Wrocław, 2002.
- Moszyński August, *Dziennik podróży do Francji i Włoch... architekta JKM Stanisława Augusta Poniatowskiego 1784–1786*, oprac. B. Zboińska-Daszyńska, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1970.
- Pietraszko Stanisław, *Studia o kulturze*, Wrocław: AVA, 1992.
- Pomian Krzysztof, *Zbiornice i osobliwości. Paryż, Wenecja: XVI–XVIII wiek*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1996.
- Rok Bogdan, „Obraz Europy Zachodniej w świetle relacji podróżniczej Teofili z Radziwiłłów Morawskiej z lat 1773–1774“, in: *Między zachodem a wschodem. Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej*, red. J. Staszewski i inn., t. 1, Toruń, 2002.
- Sajkowski Alojzy, *Nad staropolskimi pamiątnikami*, Poznań: UAM, 1964.
- Wojtowicz Jerzy, „Problemy komunikacji społecznej we współczesnej nauce historycznej (Uwagi na marginesie konferencji tzw. Studienkreis für Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa)“, in: *Przegląd humanistyczny*, R. 24, 1980, Nr. 4.
- Wyrzykowska Małgorzata, „Percepcja barokowych dzieł sztuki w XVIII wieku w świetle Diariusza podróży zagranicę Teofili Konstancji z Radziwiłłów Generałowej Ignacowej Morawskiej w latach 1773–1774“, in: *Quart*, 2011, 4(22).

51 Adam Kucharski, *Theatrum peregrinandi*, p. 150.

BEING IN EUROPE:
FOLLOWING THE TRACES
OF T. K. RADVILAITĖ-MORAVSKA'S
TRIPS IN 1773–1774

Jolita Sarcevičienė

SUMMARY

KEYWORDS: Teofilė Konstancija Radvilaitė–Moravska, traveller's diary, communication, urban landscape, eighteenth century.

The article analyses the diary of Teofilė Konstancija Radvilaitė-Moravska, who travelled in Europe in 1773–1774. It is one of scarce works written by a female traveller who was born in the Grand Duchy of Lithuania in the 18th century. The diary was written upon her return home and review of the calendars filled in during the trip. It was a valuable ego-document, which recorded the author's subjective experiences, outlooks and communication models.

The notes of the trip start from 15 May 1773 with the departure from Vilnius, and finish on 4 July 1774 with the arrival to Wien. Moravska came to Strasbourg through Gdansk and Saxony in a small company of people. There she met her brother Karolis Stanislov Radvila *Panie Kochanku* and travelled along the lands of Germany and Switzerland. Moravska spent two months in Paris, where she improved her language skills, learned dancing and painting as well as met local celebrities. Upon her return to Strasbourg, Teofilė Konstancija crossed France in the company of her brother. She crossed the Alps on the pass of Mont Cenis and reached Venice via Milan. From there Moravska travelled to Florence, Rome and Naples on her own and later headed home via Tirol. Therefore, it could be stated that her trip combined both educational and cognitive aims, which is frequently referred to as *cultural tourism* in modern scientific literature, meaning purposeful sightseeing of architecture, arts and other cultural objects.

The diary reveals that Moravska was an active visitor, who wanted to see as much as possible. In the beginning of the trip the author felt that she was stepping out of

her usual *comfort zone* and was trying to overcome her phobias. Moreover, her views expanded and changed together with the unclosing Europe. She ceased to oppose *own-foreign*; even though she felt she interpreted most of the moments of everyday life differently from local people. The nature of Moravska's contacts during the trip was impacted by her brother's large company: she met and saw the rulers of most European countries, had the audience with the Pope Clement XIV. In spite of that, when travelling by post-coaches on her own, she had an immediate opportunity to observe the life-style of various nations, to get to know German, Swiss, French and Italian people closer and to depict them in her traveller's notes in a special way.

Like other 16th–18th century travellers, Teofilė mostly visited the cities by sightseeing their secular, sacred and military objects, the interior of palaces and villas, galleries and libraries, hospices and even prisons, works of art and parks. Moravska frequently provided generalized descriptions of the cities she had visited. Meanwhile, some information about Paris, Versailles, Rome was collected from the books purchased during her trip.

Special attention should be paid to Moravska's attitude towards the architectural monuments and the works of art seen during the trip. It should be admitted that her descriptions of the visited buildings lack knowledge of architecture. She rarely took into consideration new landscape formation trends; however, luxury (a variety of marble, an abundance of gold, silver and precious stones) was always noticed by the author. It is not the author's idiosyncrasy: as a tourist-philister, first of all, she was interested in the value of a piece of art. Unfortunately, Moravska barely mentioned the surnames of artists, with an exception of Raphael, Michelangelo, Titian and a few others. Although she studied music in her childhood, performed in the plays staged by her mother and visited the operas of most European cities, Moravska presented 31365065very little information about the life of the theatre. She somehow *contrived* not to mention a single title or a composer's name of the performances she attended during her trip (in fact, she saw several dozens of them).

Moravska was more interested in the exhibits of nature than those of art. In her notes she described in detail almost all of the anatomical collections or moulages from

wax and wood, weird skeletons or human fossils (parts of the human body), etc., which she came across during her trip. Such attention of Teofilė Konstancija towards natural collections was an expression of the general appreciation of the singularity of nature in the 18th century. Moreover, the notes under investigation are among the most interesting ones in terms of the described landscapes of that period. They contain descriptions of the enraged stormy sea, the sun-drenched vicinities of Naples and threatening, but at the same time spellbinding, sublime mountains.

It is obvious that Teofilė Konstancija was travelling not only as part of her brother's company, but chose the routes herself, established contacts and was open to the challenges of the trip. Attention should be paid to the author's openness to the reality of Western Europe. Moravska's view is a view of a person who feels very closely related to Western Europe and its culture.

Translated by Dalia Šalkauskienė